

© 2011 Uitgeverij Parrèsia, Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag en binnenwerk:
Meeusontwerpt, Janna en Hilde Meeus

ISBN 978-90-73040-08-3
NUR 730
www.uitgeverijparresia.nl

Politiek-filosofische
opstellen

Dwarse interventies

Redactie:
Evert van der Zwerde
George Kwaad
Jeroen Linssen

Uitgeverij Parrèsia

Inhoudsopgave

6
Voorwoord

11
René Boomkens
Het synopticon en de armoede van het liberalisme

32
René ten Bos
Gouvernementaliteit, catachrese en organisatietheorie

55
Harry Jansen, Maria Grever en Veronica Vasterling
Politieke representatie. Een drieluik

78
Henk van Houtum
Waarom we wachten. Een essay over zelfbegrenzing en ontgrenzing aan de hand van Kafka's parabel 'Voor de Wet'

99
Machiel Karskens
'Niets meer te verliezen'. Over vrijheid als antimacht en politiek

124
Annemarie Mol
Wat de mensheid deelt

141
Gerrit Steunebrink
Hegel, de hermeneutiek en Karl Jaspers. Oftewel de politieke dimensie van de interculturele filosofie

163
Marin Terpstra
Denken 'in oorlog'. Naar een sociale ontologie van onenigheid

182
Paul van Tongeren
Nietzsche als 'überpolitischer' filosoof

200
Jean-Pierre Wils
Is de religieuze burger slachtoffer van de neutraliteitsdoctrine? Habermas over religie en moderniteit

231
Evert van der Zwerde
Bang voor het politieke. Waarom iedere politiek filosoof Carl Schmitt moet lezen

255
Publicaties van prof. dr. M. L. J. Karskens

269
Over de auteurs

- 36 Jackson, N. & P. Carter, 'Labour as dressage', in: MacKinley & Starkey 2002, pp. 49-64, p. 50. Carter en Jackson distantiëren zich overigens nadrukkelijk van al te gemakkelijke definities en zijn dus uitzonderingen.
- 37 Hier volg ik een suggestie van Sennelart 2004, p. 406 (voetnoot 126).
- 38 Man, P. de, *Aesthetic Ideology*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1996, p. 42.
- 39 Posselt, G., *Katachrese. Rhetorik des Performativen*, München: Wilhelm Fink 2005, p. 19.
- 40 Chakravorty Spivak, G., 'Poststructuralism, marginality, post-coloniality, and value', in: P. Collier & H. Geyer-Ryan (red.), *Literary Theory Today*, New York: Ithaca Press 1990, pp. 219-242, p. 242. De belangrijke rol van de catachrese in feministische theorie bespreek ik uitvoeriger in: R. ten Bos, *Stille, geste, stem*, Amsterdam: Boom 2011.
- 41 Derrida, J., *Marges de la Philosophie*, Parijs: Éditions de Minuit 1972, p. 256.
- 42 Voor Derrida is de relatie tussen economie en taal essentieel. Niet alleen wijdt hij hier vele pagina's aan in *Marges de la Philosophie*, maar men kan ook denken aan: Derrida, J., *Donner le temps. La fausse monnaie*, Parijs: Galilée 1991. Zie ook: Posselt 2005, pp. 25-31.
- 43 Austin, J. L., *How to Do Things with Words*, Oxford: Oxford University Press 1986, p. 6. De relevantie van Austin voor de discussie over de catachrese wordt onder meer erkend door De Man, Derrida, Spivak, Butler en Posselt.
- 44 Austin 1986, p. 6.
- 45 Posselt 2005, p. 74.
- 46 Posselt 2005, p. 75.
- 47 Deleuze, G. & F. Guattari, *Mille plateaux. Capitalisme and Schizophrénie 2*, Parijs: Éditions de Minuit 1980, p. 123. Een prachtige tekst die de mobiliteit van concepten en hun relatie tot filosofische stijl bespreekt, is: Patton, P., 'Mobile concepts, metaphor, and the problem of referentiality in Deleuze and Guattari', in: M. Margaroni and E. Yiannopoulou (red.), *Metaphoricity and the Politics of Mobility*, reeks 'Thamyris, Intersecting Place, Sex, and Race' 12, New York: Rodopi 2006, pp. 27-45.
- 48 Deleuze, G. & F. Guattari, *Qu'est-ce que la philosophie?*, Parijs: Éditions de Minuit 1991, p. 8.
- 49 Blanchot, M., *L'entretien infini*, Parijs: Gallimard 1969, pp. xi-xxvi.
- 50 Blanchot 1969, p. xxii, in mijn vertaling. Hier het originele citaat: '[J]e ne réfléchis pas, je simule une réflexion, et c'est peut-être le propre de la fatigue que cette manière de se dissimuler; je ne parle pas vraiment, je répète, et la fatigue est répétition, usure de tout commencement; et je n'efface pas seulement, j'accrois aussi, je m'épuise à faire semblant d'avoir encore des forces pour parler de leur absence. – Tout cela est dérisoire, c'est juste. Tu travailles, mais dans le dérisoire. Je te laisse donc travailler puisque c'est seul moyen de te rendre compte que tu est incapable de travailler.'
- 51 De klassieke passage over Socrates' niet aflatende filosofische inzet is te vinden in Plato's *Symposium* 220c-d.
- 52 Deleuze & Guattari 1991, p. 28.
- 53 Foucault 2004, p. 119.

Politieke representatie Een drieluik

Harry Jansen, Maria Grever en Veronica Vasterling

In zijn boek *De navel van de geschiedenis* signaleert Frank Ankersmit dat John Rawls¹ en andere hedendaagse politieke filosofen zoeken naar een constitutioneel bestel met een gemeenschappelijk fundament voor representanten en gerepresenteerden. In een dergelijk bestel zouden volksvertegenwoordigers zo dicht mogelijk moeten blijven bij de denkbeelden en wensen van degenen die ze vertegenwoordigen. Ankersmit karakteriseert dit zoekproces als 'een toenemend overwicht van een mimetische boven een esthetische conceptie van de relatie tussen staat en maatschappij'.² In de mimetische representatie vallen het sociale en het politieke domein in principe samen. In de esthetische opvatting is er sprake van ruimte tussen beide. Terwijl het in de mimetische representatie gaat om de identiteit

van representant en gerepresenteerde, gaat het in de esthetische representatie om een *niet-identiteit* tussen volk en volksvertegenwoordiging.

Edmund Burke heeft deze 'niet-identiteit' omschreven in een beroemde brief in 1774 aan zijn kiezers in Bristol: 'You choose a member, indeed; but when you have chosen him, he is not a member of Bristol, but he is a member of *Parliament*.'³ De representant vertegenwoordigt zijn gerepresenteerden zonder last of ruggespraak en neemt als zodanig deel aan de deliberaties in de volksvertegenwoordiging, een regel die in het huidige Nederlandse staatsbestel nog steeds een belangrijke rol speelt. Burke creëert daarmee een politieke orde van de macht die losstaat van een ethische maatschappelijke orde.

Burke lijkt in zijn tijd een buitenbeentje, want veel politieke theoretici, onder wie Ankersmit, ontwaren in de (vroeg)moderne tijd juist een constitutioneel bestel dat gekenmerkt wordt door mimetische representatie: representanten moeten zo veel mogelijk gelijkenis vertonen met gerepresenteerden.⁴ Die gedachte steunt op een werkelijkheidsopvatting die gekenmerkt wordt door een natuurlijke orde, waar representant en gerepresenteerde beiden deel van uitmaken. Denken, willen en handelen van representant en gerepresenteerde zijn daarin in essentie identiek. Alleen daar waar de geschiedenis de natuurlijke orde verstoord heeft, kunnen het willen en handelen van representant en gerepresenteerden botsen.

Jean-Jacques Rousseau is de meest uitgesproken vertegenwoordiger van deze laatste gedachte. De geschiedenis van de menselijke beschaving heeft volgens hem gezorgd voor een 'verhulling van het fundament dat de rechtvaardige politieke orde heeft in de menselijke natuur'.⁵ Rousseau wil de politieke orde weer in zijn natuurlijke staat herstellen. Zijn sociaal contract heeft als doel het doen samenvallen van de 'wil van allen' (de maatschappelijke wil van alle individuen afzonderlijk – *volonté de tous*) met de algemene wil (de politieke wil – *volonté générale*). Zo wordt de maatschappelijke orde weer identiek aan de politieke en omgekeerd. Er is stellig een overeenkomst tussen Rawls en Rousseau.⁶

Rousseau's visie toont tevens overeenkomsten met die van Thomas Hobbes, al zijn hun opvattingen spiegelbeeldig. Ook Hobbes laat de soevereine wil samenvallen met de wil van allen. En ook bij hem is er sprake

van een maatschappelijk contract. Rousseau en Hobbes zijn elkaars spiegelbeeld omdat laatstgenoemde de wil van allen laat opgaan in die van de ene soeverein, terwijl Rousseau de soevereine wil (*volonté générale*) toekent aan allen. Beiden zijn de meest uitgesproken vertegenwoordigers van een mimetische politieke representatie.

In deze bijdrage verkennen we mimetische en esthetische vormen van politieke representatie aan de hand van enkele voorbeelden in Europa. Dat doen we in een chronologisch opgebouwd drieluik: de encenering van de politieke representatie in de vroegmoderne tijd, de esthetische representatie van de constitutionele monarchie in de moderne tijd en de hedendaagse crisis van politieke representatie.

De encenering van de vroegmoderne politieke representatie

In de vroegmoderne tijd concentreert het politieke denken zich op de kwestie waar de macht moet liggen. Feodale en religieuze verdeeldheid doen verlangen naar ongedeelde soevereiniteit.⁷ De legitimatie van een dergelijke soevereiniteit kan zowel religieuze als seculiere vormen aannemen. De religieuze legitimatie krijgt gestalte in de formulering 'soevereiniteit bij de gratie Gods'. De seculiere legitimatie steunt op twee begrippen: participatie en representatie. Participatie betekent in dit geval dat volk en soeverein iets gemeenschappelijks willen, namelijk veiligheid en een herstel van de natuurlijke en vreedzame orde van de samenleving. De participatie moet zich daarom tot een minimum beperken, want hoe meer inspraak en deliberatie, des te groter de kans op nieuwe verdeeldheid. Voor de representatie heeft dit tot gevolg dat de representant 'live[s] in the strictest union, the closest correspondence, and most unreserved communion with his constituents'.⁸

Om de soeverein zo machtig mogelijk te maken wordt de participatie van de gerepresenteerden bij Hobbes gereduceerd tot één daad, namelijk de overdracht van de macht aan één soeverein. De mimetische representatie die daarmee samenhangt, vinden we onder andere terug op de omslag van het boek waarin Hobbes zijn filosofie uiteenzet. De soeverein, in dit geval weergegeven als een vorst, is uitgerust met de

symbolen van zijn macht: een kroon, een zwaard en een staf. De kroon symboliseert zijn absolute macht, het zwaard de wereldlijke, de staf de geestelijke macht. De omslag illustreert hier ook het einde van de middeleeuwen, waarin paus en keizer streden om de oppersovereiniteit. Hobbes legt de hoogste macht nu definitief bij de wereldlijke overheid. Hij heeft daarvoor ook een gegronde reden. De geestelijke overheid heeft haar recht op soevereiniteit verloren vanwege de splitsing in de kerk tussen protestanten en katholieken.

De representerende soeverein en gerepresenteerde participanten worden op de omslag van Hobbes' *Leviathan* op een heel bijzondere manier in beeld gebracht. De soeverein rijst op uit een landschap, waarmee naar alle waarschijnlijkheid gerefereerd wordt aan de wereld of het grondgebied waarover geheerst wordt. De vorst is geen onderdeel van het volk, maar wel van de wereld waar vorst en volk samen een geheel mee vormen.⁹ De gerepresenteerden zien we terug in het lichaam van de vorst. Dat is namelijk opgebouwd uit andere lichamen die allen met de rug naar de toeschouwer afgebeeld zijn. Het 'participerende' volk wordt daarmee anoniem en de soeverein wordt alleenheerser over individuen die hun individualiteit ondergeschikt hebben gemaakt aan het collectieve politieke lichaam: 'A multitude of men, are made *one* person, when they are by one man, or by one person, represented; so that it be done with the consent of every one of that multitude in particular.'¹⁰

Hobbes is zich bewust van het angstaanjagende karakter van deze synecdochale onderschikking. Niet voor niets geeft hij zijn boek de titel van het oudtestamentische zeemonster Leviathan. Zoals we bij de nadering van enkele individuen in uniform de stijlfiguur van de synecdoche gebruiken met de uitspraak 'daar komt de politie', zo is de Leviathan de instantie die de politieke wil van veel individuele participanten homogeniseert in één wil, die van de soeverein.

Met zijn *Leviathan* legitimeert Hobbes de absolute soevereiniteitsgedachte, met als een van de belangrijkste doelstellingen een einde te maken aan de godsdiensttwisten van zijn tijd. Het interessante van zijn boekomslag is dat hij die legitimatie tevens verbeeldt. Daarin schuilt ongetwijfeld een esthetisch element, maar dat maakt Hobbes' politieke filosofie nog niet tot esthetische politieke filosofie. Men kan eerder het

Omslag Hobbes' *Leviathan*, 1651,
door Abraham Bosse

tegendeel beweren. Hobbes plakt in zijn staatsbestel representant en gerepresenteerden zo tegen elkaar dat er geen ruimte tussen beide overblijft. Hobbes lijkt zo de basis te hebben gelegd voor een mimetische politiek die geen ruimte meer laat voor representatie. Maar we dienen in het oog te houden dat Hobbes het absolutisme legitimeert zonder een beroep te doen op het *droit divin*. Zijn legitimatie is die van het sociaal contract met daaraan gekoppeld de gedachte van representatie. Als zodanig kan Hobbes beschouwd worden als de grondlegger van een (vroeg)moderne theorie van mimetische representatie.

Er is nog een afbeelding die men zonder een beroep te doen op het *droit divin* kan zien als een representatie van het vorstelijk absolutisme. In zijn schilderij *Las Meninas* brengt Velasquez op een heel bijzondere wijze de relatie tussen vorst en volk in beeld.

Verscheen Hobbes' *Leviathan* in 1651, Velazquez schilderde zijn hofdames in 1656. Het is dus mogelijk dat hij de omslag van Hobbes' boek kende. De identiteit van vorst en volk wordt door Velazquez anders en creatiever in beeld gebracht dan de graficus dat deed die de omslag van de *Leviathan* maakte.

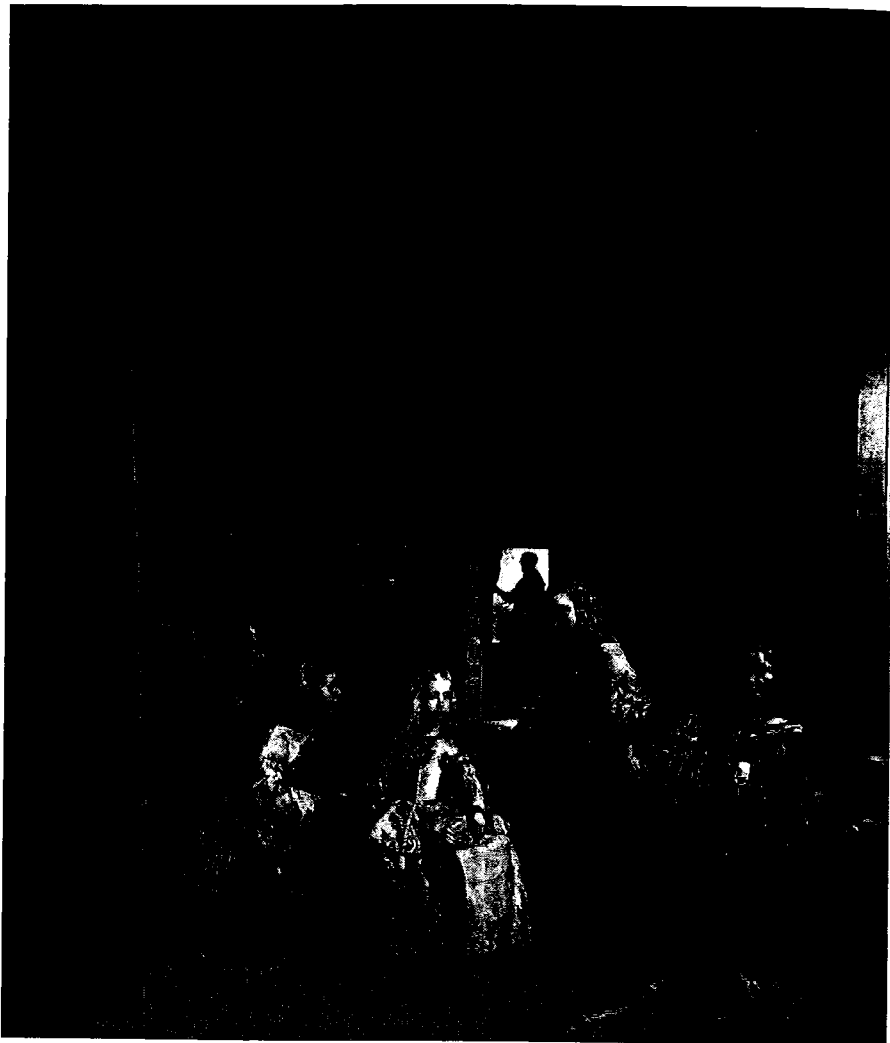
Laten we Velazquez' meesterwerk wat nader bekijken. Foucault is daarbij onze gids.¹¹ In zijn boek *De woorden en de dingen* vraagt hij aandacht voor de ruimtelijke compositie. Hij wijst op het centrum van het schilderij, dat gevormd wordt door het hoofd van de infante die juist de blik afwendt van haar omstanders om zich te richten op de toeschouwer.¹² De schilder, de infante, de man in de deuropening, de priester rechts en de vrouwelijke dwerg Barboia kijken de toeschouwer aan. Zelfs de rechter hofdame lijkt vanuit een ooghoek nog naar de toeschouwer te gluren. Wat is de bedoeling van al die blikken, die op ons als kijker gericht zijn? Velazquez lijkt de toeschouwer te willen betrekken in zijn kunstwerk. Hij dwingt de kijker niet alleen tot kijken, maar zelfs tot meespelen in een kijkspel. Het kunstwerk creëert een heen-en-weerbeweging tussen beeld en beschouwer.¹³ Het spel begint bij een kromme die loopt van het hoofd van Velazquez naar de priester rechts. Die is onderdeel van een ellips. De brandpunten ervan worden gevormd door het oplichtend schilderij aan de achterwand en de plek waar de toeschouwer zich bevindt, buiten het schilderij. De beeltenis op het

schilderij is vaag, maar Velazquez laat geen onduidelijkheid bestaan over de vraag wie erop te zien zijn: de Spaanse koning en koningin.

Ten aanzien van het tweede brandpunt rijzen er nog meer vragen. Wat is de bedoeling van Velazquez met dit punt? Schildert hij ons? Schildert hij al degenen die naar zijn schilderij kijken? Er zijn, zo noteert Foucault, 'evenveel modellen als er toeschouwers' zijn.¹⁴ We raken hier aan het enigma van *Las Meninas*. Het is het raadsel van een schilderij in een schilderij. De afbeelding van de hofdames die wij zien, bevat aan de linkerzijde een schilderij waarvan wij alleen de achterkant waarnemen. Zou de beschouwer daarop afgebeeld zijn? Het is een aantrekkelijke gedachte dat de schilder ons, de toeschouwers, vastlegt. Kijken de figuren vanaf het schilderij naar ons? Is daarmee het onderwerp van het schilderij tegelijkertijd wel en niet aanwezig?

De oplossing van het raadsel moeten we zoeken in het koningspaar op de achterwand. Bij nader inzien hangt daar geen schilderij, maar een spiegel. Zo kunnen we achterhalen waar de schilder, de infante, de rechter hofdame, de man in de deuropening en de dwerg zo geïnteresseerd naar kijken. Het zijn de Spaanse koning Philips IV en zijn vrouw Maria Anna. Zij zitten model voor de Spaanse meester, die hen van achter zijn grote paneel observeert. Daarmee is het raadsel opgelost. De genialiteit van Velazquez situeert tegelijkertijd het Spaanse vorstenpaar en iedere willekeurige beschouwer op een plek buiten het schilderij. Zo brengt hij de eenheid tot stand tussen vorst en volk.

De bedoelingen van Velazquez' *Las Meninas* en van Hobbes' *Leviathan* lijken volledig overeen te komen, al is Velazquez' verbeelding van het probleem vele malen artistieker dan die van de ontwerper van de omslag van Hobbes' boek. Desondanks gaat het beiden om een verbeelding van de identiteit van soeverein en volk zonder de tussenkomst van God. Legitimatie via het goddelijk recht is in beide afbeeldingen afwezig. De vraag is dan of we Hobbes' opvattingen kunnen gebruiken om het continentale absolutisme van de Spaanse koning te legitimeren. Ons inziens moet die vraag ontkennend beantwoord worden. Er is namelijk ook een belangrijk verschil tussen beide afbeeldingen. In tegenstelling tot de omslag van de *Leviathan* plaatst Velazquez tussen het volk en zijn vorstelijke representatie een aantal figuren die niet zonder betekenis zijn. Zij vullen als het ware de

Las Meninas, 1656,
door Diego Velázquez

ruimte tussen volk en soeverein, die we in de spiegel waarnemen. Het is tevens de ruimte die vergelijkbaar is met de ruimte die Ankersmit zo belangrijk vindt voor de esthetiek van de representatieve democratie.

We willen hiermee allerm minst suggereren dat Velázquez al op de een of andere manier een dergelijke staatsvorm voor ogen had toen hij zijn hofdames schilderde. Veeleer is het zo dat hij de nieuwe gedachte van het vorstelijk absolutisme wil vermengen met die van de middeleeuwse standenstaat.¹⁵ Laten we Velázquez' schilderij wat nader bekijken. Allereerst is er de infante die duidelijk het middelpunt van het intermediaire groepje vormt. Wat symboliseert zij? Verder zien we bezorgde hofdames die zich concentreren op het welzijn van de infante. Daarnaast staan twee dwergen. Hofdames en dwergen horen bij het Spaans-Habsburgse hof, maar de vraag is of zij in Velázquez' verbeelding van de politieke representatie nog een specifieke betekenis hebben. Achter het groepje met de infante en de hofdames ontwaren we een non en een priester, met daar weer achter een man in de deuropening. Het is de kamerheer Nieto, een belangrijk adviseur aan het Spaanse hof. Wat symboliseren die religieuzen en die kamerheer?

Hier zullen we de politieke filosofie van Jean Bodin gebruiken als interpretatie-instrument om deze vragen te beantwoorden. Net als Burke was Bodin zowel praktiserend politicus als politiek theoreticus. Bovendien had hij, net als Burke, oog voor de autonome orde van de macht, in zijn geval de soeverein. De Engelse historicus John Plamenatz, maakt eenzelfde onderscheid tussen Hobbes en Bodin als wij hier willen maken: 'He [Bodin] was certainly less consistent than the English philosopher; but he had, what Hobbes had not, experience of government.'¹⁶ In een volgende zin relateert Plamenatz die uitspraak weer. Hij zegt dan dat Bodin 'appears more inconsistent than in fact he was'. Waarin schuilt Bodins ogenschijnlijke inconsistentie? Bodin wil, evenals Hobbes, absolute soevereiniteit en hij legt die bij één persoon, de vorst. Maar Bodin is als afgevaardigde van Vermandois zelf lid van de Staten-Generaal die in 1576 bijeenkomen in Blois. Hij verzet zich tijdens die bijeenkomst tegen een vraag van de koning om geld. De vorst heeft dat geld nodig om tegen de Hugenoten ten strijde te trekken. Ondanks dit verzet publiceert Bodin in hetzelfde jaar zijn *Six livres de la*

République, waarin hij het vorstelijk absolutisme verdedigt. Dit is echter consistentere dan het op het eerste gezicht lijkt. Bodin is voor godsdienstvrede en ziet de absolute monarchie als enige mogelijkheid om die vrede te bewerkstelligen. Door de vorst geld te geven zou hij hem helpen zich volledig uit te leveren aan de katholieke partij. De monarch zou zo niet meer boven de partijen staan.¹⁷ Bovendien vindt Bodin dat de wil van de vorst wet is, maar de vorst moet zich wel voordat hij een besluit neemt goed laten adviseren.¹⁸ Adviseurs mogen met traditionele middelen de vorst een duwtje in de goede richting geven. Plamenatz: 'Bodin wanted the royal power legally absolute but in practice limited in traditional ways.'¹⁹

Een analyse à la Bodin leidt tot de volgende interpretatie van *Las Meninas*. Bodin legitimeert het absolutisme met de erfelijkheidsgedachte. De erfelijkheid van het koningschap ondersteunt voor Bodin het absolutisme omdat het de eerbied voor het koninklijk gezag van generatie op generatie overdraagt en zo niet steunt op ambitie en geweld, maar op een inherente waarde, namelijk historische duurzaamheid.²⁰ Het is niet onmogelijk, ja, zelfs waarschijnlijk, dat ook Velazquez het belang van de absolute vorst situeert in die erfelijke en daarmee onomstreden, onvervreembare en duurzame soevereiniteitsgedachte. De vraag is dan wel waarom Velazquez niet de zoon van de Spaanse koning, Karel, in het centrum van zijn schilderij plaatst en wel zijn dochter. Hoewel Karel inderdaad Philips IV opvolgde, was hij toen Velazquez zijn meesterwerk maakte nog niet geboren. Margarita Teresa is de in 1651 geboren dochter uit het huwelijk van Philips IV met Maria Anna van Oostenrijk, de vrouw waarmee hij in de spiegel zichtbaar is.

De dwergen maken duidelijk dat Gods schepselen niet volmaakt zijn, waardoor wanorde steeds op de loer ligt. Door deze middeleeuwse gedachte wortelt het werk van zowel Velazquez als Bodin in traditionele denkbeelden over de samenleving. Dat is ook de reden waarom zowel Bodin als Velazquez een aparte plaats inruimen voor de kerk als intermediair tussen vorst en volk. Zij moeten de vorst helpen de maatschappelijke orde in stand te houden. Desalniettemin blijft de kerk onderworpen aan de vorstelijke soevereiniteit.²¹ Absolutisme ontken niet het belang van goede adviseurs en daarvoor staat de man op de achtergrond symbool.

Velazquez noemt zijn schilderij naar de hofdames. De zorgzaamheid waarmee hij ze afbeeldt duidt op de gedachte dat de soeverein een zorgzame vader moet zijn voor zijn onderdanen. De duurzaamheid van het koningschap hangt mede af van het vorstelijk vaderschap. In de tijd van Bodin en Velazquez is niet het individu de basiseenheid van de samenleving, maar het gezin of de familie. Bodins soevereiniteitsgedachte is areligieus en daarmee modern, maar tegelijkertijd ingebed in de traditie.²²

Wat is de bedoeling van deze door Bodin geïnspireerde interpretatie van Velazquez' *Las Meninas*? Allereerst lijkt ons dat naast Burke ook Bodin aangevoerd moet worden als vroegmoderne representant van een min of meer esthetische politieke filosofie, die gekenmerkt wordt door ruimte tussen de sociale en de politieke orde. Ten tweede lijkt een mimetische relatie tussen representant en gerepresenteerden toch gepaard te kunnen gaan met esthetische ruimte tussen deze beide partijen. Het gaat vanuit dat perspectief uiteindelijk niet zozeer om de vraag of de representatie mimetisch of esthetisch moet zijn, maar om een analyse van de spanning tussen de macht van de representanten en de behoeften en wensen van de gerepresenteerden. Dit is juist nu van belang in verband met de ontwikkelingen in de parlementaire democratie van het laatste decennium.²³

De esthetische representatie van de constitutionele monarchie

In de vroegmoderne tijd steunde het absolute koningschap ofwel op het *droit divin* ofwel op een sociaal contract. Het absolutisme van het *droit divin* kende een andere representatie dan die van het contract. Het *droit divin* toonde zich in een sacrale voorstelling van de vorst die hoog boven de maatschappelijke orde stond en die de staat als zijn eigendom beschouwde. Volgens dit model stond de vorst *tegenover* de gerepresenteerden van het volk.²⁴ Bij de representatie van het sociaal contract vielen vorst en volk samen (Bodin en Hobbes).

In de negentiende eeuw was het absolute koningschap in diverse Europese landen verdwenen of in diskrediet geraakt; de resterende politieke macht van de vorsten brokkelde als gevolg van parlement en

constitutie verder af. Geleidelijk aan werd de natiestaat het dominante kader, zowel in moreel als in politiek opzicht. De overgebleven vorstenhuizen dienden zich aan deze nieuwe situatie aan te passen wilden zij overleven. Voortaan vormde het koningschap in een parlementaire democratie de *symbolische* belichaming van staat én volk.²⁵ Enerzijds liet de nieuwe politieke werkelijkheid steeds meer afstand zien tussen gerepresenteerden en representanten, anderzijds diende de vorst die afstand symbolisch te overbruggen. Daarbij moet wel de kanttekening gemaakt worden dat die symbolische overbrugging de afstand tussen representant en gerepresenteerden accentueerde. De vorst als symbool overbrugde en vergrootte dus tegelijkertijd de afstand tussen beide. De overgang van werkelijke naar symbolische macht van de vorst ontstond natuurlijk niet zonder slag of stoot. Elementen uit het *ancien régime* bleven in de constitutionele monarchie doorwerken of werden op ingenieuze wijze aangepast. Dat was ten eerste de notie van het duale lichaam van de vorst. Deze notie hebben we hierboven beschreven als de mimetische representatie bij Bodin, Hobbes en Velazquez. Uitgangspunt in deze oudere legitimatiestructuur vormde de eenheid van staat en kroon. Om een oplossing te vinden voor de sterfelijkheid van de vorst maakte men een onderscheid tussen een natuurlijk lichaam en een politiek lichaam. Wanneer de vorst stierf, werd de eerste in de rij van erfelijke (mannelijke) troongerechtigden onmiddellijk koning. Deze middeleeuwse fictie is bekend geworden door het klassieke werk *The King's Two Bodies* van Ernst Kantorowicz.²⁶ De gedachte was dat het politieke lichaam ononderbroken aanwezig diende te zijn. Het devies *le roi ne meurt jamais*, gangbaar in het zestiende-eeuwse Frankrijk, en voor het eerst opgetekend door de al genoemde Jean Bodin, stamde af van de middeleeuwse leerstelling *dignitas non moritur* waarmee de opvolging van de overleden abt in een klooster werd gerechtvaardigd.²⁷ De sedert de vroege middeleeuwen goddelijk gedachte oorsprong van het koningschap maakte de toepassing van deze leerstelling op het monarchale instituut mogelijk.²⁸ Op deze wijze kon de continuïteit van de dynastie en de bestuursmacht over het territorium gegarandeerd worden. Aldus ontwikkelde zich in Frankrijk bij het overlijden van de koning het gebruik van de bezwerende formule 'De koning is dood, leve de koning'. Deze redenering kon eventueel

ook tegen de koning gebruikt worden om 'de Koning' als politiek lichaam te verdedigen. In dat geval volgde abdicatie, afzetting of moord.

De theorie van het duale lichaam verwijst naar de vroegmiddeleeuwse metafoor van de kerk als mystiek lichaam van Christus. Op vergelijkbare wijze fungeerde de staat als lichaam van de koning die daartoe uitverkozen was door God. Het beeld van de vorst als persoon die bij de gratie Gods regeert, bewerkstelligde dat de abstracte en moeilijk voor te stellen staat toch voorstelbaar werd.²⁹ De koning bezat twee lichamen: het concrete, natuurlijke lichaam van vlees en bloed dat vergankelijk was, en het abstracte, politieke lichaam of *corps d'état* dat als een geheiligd superlichaam fungeerde. Het voortbestaan van de staat kon in principe niet ondermijnd worden door een zwak gestel van een vorst of door het inferieure lichaam van een vorstin, omdat het onsterfelijke, politieke lichaam als volmaakt en superieur werd beschouwd. Goddelijke krachten zouden de onvolkomenheden van het menselijk lichaam verwijderen.³⁰

Het duale lichaam van de vorst is in de constitutionele monarchie deels intact gebleven: bij overlijden van het natuurlijke lichaam blijft het politieke lichaam van de vorst voortbestaan door de erfopvolging en representeert het politieke lichaam van de vorst nog steeds de natiestaat. Er zijn echter drie grote verschillen met de vroegmoderne tijd. In een parlementaire democratie kan de bevolking besluiten om de monarchie op te heffen. De constitutionele vorst representeert de bevolking niet in politieke zin, dat doet het parlement. Het volk is dus in de moderne situatie uit het politieke lichaam van de vorst weggesneden.

Het tweede element is dat vorsten op symbolisch niveau vasthielden aan oude rituelen en tradities. Ondanks de 'genationaliseerde' functie van de constitutionele monarchie, bleven ze hun optreden dikwijls uitdrukken met behulp van premoderne familiemetaforen. Zo presenteerden zij zichzelf vaak als zorgzame vader of moeder van hun volk, een beeld dat herinnert aan de gecultiveerde zorgzaamheid van de soevereine vorst voor zijn onderdanen zoals in het schilderij van Velazquez naar voren komt. En omgekeerd werden moderne vorsten door hun omgeving als zodanig gezien. Een bekend voorbeeld is koningin Wilhelmina die tijdens de Tweede Wereldoorlog zo populair was dat ze als 'moeder des vaderlands' werd beschouwd.

Een derde element van continuïteit was dat voor de negentiende-eeuwse constitutionele monarchieën de prioriteit nog steeds lag bij de versterking van hun dynastie in plaats van bij de natiestaat. Dit gebeurde onder meer door een uitgekiende huwelijkspolitiek. Koningin Victoria heette niet toevallig de grootmoeder van Europa. Haar dochters en zoons, kleinkinderen, neven en nichten waren in tal van Europese vorstenhuizen ingetrouwd. In het laatste kwart van de negentiende eeuw namen de internationale spanningen steeds meer toe en kregen monarchieën te maken met conflicterende loyaliteiten: supranationale vorstenfamilies stonden tegenover nationale vorstenhuizen. Bij huwelijken, doopfeesten en begrafenissen troffen de vorsten elkaar en werden latente spanningen soms (tijdelijk) bijgelegd. Na 1900 lukte dit niet meer. Nationale kabinetten bepaalden voortaan de politiek van een land. De loyaliteit van de vorstenhuizen was definitief verschoven van de internationale familienetwerken naar nationale verbanden, van de dynastie naar de natiestaat. De monarchie oriënteerde zich vanaf dat moment op haar functie als bovenpartijdig instituut in dienst van een door anderen gedicteerde nationale politiek. Interessant is dat constitutionele monarchen een intermediaire rol vervulden tussen staat en maatschappij. Met hun publieke performance en hun symboolfunctie versterkten ze de esthetiek van de ruimte tussen staat en maatschappij.

Het belang van deze verdere esthetisering werd al tijdens de regering van koningin Victoria door de Engelse econoom Walter Bagehot onderkend. Het theater van de moderne monarchie gaf aan het politiek systeem gezag en waardigheid en maakte de werking van het systeem voor de grote massa aanvaardbaar. Het monarchale ceremonieel verhulde de werkzaamheden van de regering zodat volgens Bagehot het 'echte' werk achter de schermen des te efficiënter uitgevoerd kon worden. In zijn befaamde werk *The English Constitution* (1867) maakte hij een onderscheid tussen de schijn en de werkelijkheid van de macht, tussen wat hij noemde: 'the dignified parts' en de 'efficient parts [. . .] of the Constitution'.³¹ De *dignified parts* hadden betrekking op de monarchie en de House of Lords, instellingen die een tot de verbeelding sprekend theater opvoerden. De *efficient parts*, Lagerhuis en kabinet, droegen zorg voor het bestuur van het land. Elk onderdeel had overigens weer zowel uiterlijke als zakelijke aspecten; ook de

monarchie had zijn zakelijke kant. Maar de *dignified parts* van de monarchie waren zeer belangrijk voor de grote massa vanwege 'the theatrical elements – those which appeal to the senses [. . .]. That which is mystic in its claims [. . .]; that which is seen vividly for a moment, and then seen no more'.³² De *dignified parts* verhoogden de esthetiek die achter de relatie tussen de *efficient parts* en het volk schuilging.

De magie die van de monarchie uitging, garandeerde een tamelijk zekere positie van de constitutionele vorst in de moderne natiestaat. Want al hadden vorsten steeds minder te vertellen, symbolische macht bleek een niet te onderschatten factor in de nieuwe politieke krachtsverhoudingen. De monarchie stimuleerde letterlijk de verbeelding van de nationale gemeenschap in een tijd dat dit kader voor velen nog niet vanzelfsprekend was. Vooral de rituelen van de monarchie oefenden op het grote publiek grote aantrekkingskracht uit. David Cannadine brengt dit verschijnsel in 1987 treffend onder woorden: 'Kings may not longer rule by divine right; but the divine rights of kings continue to beguile and to enchant – and to require explanation and analysis.'³³ Het idee alleen al om dicht bij de 'echte' monarchie te kunnen komen, al is het maar voor luttele seconden, kan mensen – ook in de huidige tijd – in de ban brengen.

Een cruciale component van deze betovering was de mix van onbenaderbaarheid en nabijheid van de koninklijke familie. Rituelen en ceremonies zoals de kroning van koningin Victoria, haar huwelijk, en de openingen van het parlement creëerden de majesteitlijke afstand en magie en maakten zo de ruimte tussen maatschappij en staat voor het volk acceptabel en zelfs respectabel. Voor de zichtbaarheid en de continuïteit van de monarchie waren de moderne massamedia van onschatbare waarde. Mediahistoricus John Plunkett wijst op het talent van Victoria om met behulp van de moderne media een band met de Engelse bevolking te creëren. Volgens Plunkett hebben de nieuwe media vanaf circa 1850 het publieke karakter van de Britse monarchie gevormd: 'it provided the queen's subjects an intimate and personal interaction with the monarchy'.³⁴ Hoewel de kranten pas aan het einde van de negentiende eeuw foto's konden afdrucken, vormden de nieuwe media wel een modern perspectief op de Britse monarchie. De aanwezigheid van de koningin in reportages, gravures, spotprenten en cartoons, in kranten en tijdschriften, overbrugde de

verschillende ervaringen van mensen in de industrialiserende samenleving en bewerkstelligde een gevoel van verbondenheid met de natie. Beelden van de hele Britse koninklijke familie waren overal voorhanden of te koop, variërend van diorama's, gravures, foto's en afbeeldingen op kopjes. Daarnaast stimuleerden de koninklijke bezoeken door het hele land de wederzijdse interesse tussen de Britse monarch en haar onderdanen. In 1843 verklaarde het tijdschrift *Penny Satirist* eenvoudigweg dat Victoria figureerde als een schouwspel van de natie en dat het ook haar plicht was om zichzelf te tonen op die manier.³⁵

Wat koningin Victoria zo bijzonder maakte is dat zowel haar zelfpresentaties in de talloze geënceneerde foto's als de beschrijvingen van haar bezoeken en plichtplegingen in het land in tijdschriften bijdroegen aan het beeld van een 'gewone' monarch, een middenklassevrouw met wie de bevolking zich gemakkelijk kon identificeren.³⁶ Zo publiceerde de koninklijke familie in 1860 zogenaamde *carte-de-visite*-portretten van de koningin, prins Albert en hun kinderen in een simpele, huiselijke omgeving. Deze en andere foto's van koninklijke gebeurtenissen waren mateloos populair.

Iets vergelijkbaars gebeurde later in Nederland. Na 1890, toen de weinig populaire koning Willem III was overleden, ontwikkelde koningin-regentes Emma een mediastrategie om de band tussen de Nederlandse bevolking en de monarchie meer aan te halen. Ze reisde met de troonopvolgster geregeld door het land om haar aan de bevolking van de provincies en de grote steden voor te stellen.³⁷ Op deze manier werd de kroon toegankelijker voor het grote publiek en leerde Wilhelmina van haar kant Nederland beter kennen, althans dat was de bedoeling. Bij een van deze gelegenheden, in 1892 in Friesland, werd de jonge koningin Wilhelmina getoond aan het publiek in traditionele Friese streekdracht. Het speciaal vervaardigde kostuum 'naar Oud-Friesch model' was haar geschonken door achtduizend meisjes en vrouwen van Friesland.³⁸ Dit schouwspel bleek een geweldig succes en wakkerde de nationale gevoelens aan. Maar de echte nieuwigheid was dat Emma twee jaar later haar dochter op paleis Het Loo in deze streekdracht liet fotograferen. Mede door de verkoop van deze foto's, later ook als ansichtkaart, wist het hof de cohesie van de natiestaat met Oranje als bovenpartijdig symbool te versterken.³⁹

Constitutionele vorsten gebruikten een symbolische en rituele taal om hun invloed te vergroten, maar ook om hun politieke kwetsbaarheid te verbergen. Dat gebeurt nog steeds. Koningin Beatrix representeert het koninkrijk der Nederlanden, zij is hoofd van de regering en ze adviseert op gezette tijden haar ministers, maar dit doet zij bij de gratie van de bevolking. Om het voortbestaan van de monarchie te garanderen en nog enige politieke invloed te behouden, heeft het haar prioriteit de gunst van 'het volk' te winnen. Dat doet zij niet door populair te willen zijn. Om haar positie te legitimeren creëert zij een artistieke majesteitlijke afstand tot de bevolking en haar representanten. In die zin opereert koningin Beatrix anders dan haar moeder, koningin Juliana, die juist de afstand tot de bevolking wilde verkleinen en haar imago als 'gewone' vrouw cultiveerde.⁴⁰ In dat opzicht blijft de invulling van het ambt van een koning of koningin binnen de toegestane kaders ook sterk persoonsgebonden.

De politieke werkelijkheid bestaat pas in en door de politieke representatie, aldus Ankersmit. Ze wordt volgens hem 'gemaakt' door de esthetische representatie.⁴¹ Het publieke optreden van een *constitutioneel* monarch versterkt de esthetische ruimte tussen gerepresenteerde en representant. Een vorst of vorstin kan daarom in een constitutioneel bestel fungeren als bliksemafleider van de huidige neiging tot een mimetische opvatting van politieke representatie. Hij of zij maakt de relatief autonome macht van kabinet en volksvertegenwoordiging acceptabel en hun gezag respectabel.

Crisis van de politieke representatie

Twee politieke ontwikkelingen in de twintigste eeuw zijn in het licht van het voorafgaande relevant: de afbrokkeling van de natiestaat en de opkomst van populistische politiek. In dit laatste deel van het drieluik zullen wij beide fenomenen in hun huidige verschijningsvorm analyseren met behulp van het onderscheid tussen esthetische en mimetische representatie, afstand en nabijheid. De inzichten van Hannah Arendt zullen daarbij onze belangrijkste leidraad vormen.

Sinds de Europese Economische Gemeenschap in 1992 met het verdrag van Maastricht de Europese Unie werd, is er sprake van een toenemende

machtsoverdracht van de nationale Europese lidstaten aan de supranationale organen van de EU. Afkeer van deze machtsoverdracht, en van immigratie en globalisering, zijn de belangrijkste ingrediënten in het populistische en nationalistische politieke discours dat zich de laatste twee decennia in Nederland en veel andere Europese lidstaten heeft ontwikkeld.⁴² Ook voorstanders van het Europese project hebben een probleem met de machtsoverdracht. Daarbij gaat het niet zozeer om de machtsoverdracht op zich, maar om het democratisch tekort van de Europese macht. De Europese integratie tast de representatieve kwaliteit van de nationale democratieën aan, omdat een toenemend aantal besluiten genomen wordt door Europese organen zonder discussie en controle door de nationale parlementen of het Europese parlement. De laatste jaren zijn daarom maatregelen genomen om de bevoegdheden van het Europese parlement uit te breiden. Maar daarmee is het democratisch tekort niet opgeheven. Het mankeert de Europese verkiezingen en het Europese parlement aan Europese politieke representativiteit omdat er geen sprake is van Europese politici en partijen. Ook de pogingen om Europese politiek te bedrijven, struikelen steeds weer over nationale veto's, belangen, en historisch gegroeide wrevel of wantrouwen jegens andere lidstaten.

Deze stand van zaken roept de vraag op of het democratisch tekort verwijst naar een falende esthetische representatie die gecompenseerd wordt door de mimetische representatie van het nationalistische populisme. Om die vraag te beantwoorden zullen we eerst analyseren in hoeverre het onderscheid van esthetische en mimetische representatie van toepassing is. Vervolgens zullen we argumenteren dat de vraag geradicaliseerd moet worden. Misschien is er sprake van een fundamentele crisis van de politieke representatie en hebben de representatieve democratie en de natiestaat wel hun langste tijd gehad.

De moderne westerse democratieën zijn representatieve democratieën, die nog grotendeels functioneren binnen de grenzen van het negentiende-eeuwse model van de natiestaat. Laten we eerst dit model van de natiestaat eens nader beschouwen. Volgens Arendt toont het probleem van de statelozen in het interbellum de interne contradictie aan van het moderne systeem van natiestaten. Enerzijds steunen de moderne Europese

natiestaten de universaliteit van de mensenrechten, terwijl zij anderzijds vasthouden aan het principe van nationale soevereiniteit, en daarmee aan particularisme en etnisch naturalisme.⁴³ In de praktijk wordt deze interne tegenstelling opgelost door mensenrechten alleen te garanderen voor de eigen burgers. Net als de statelozen indertijd, zijn de huidige stateloze en illegale vreemdelingen in Europa in feite vogelvrij.⁴⁴ Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens kan alleen de mensenrechten waarborgen van legale vreemdelingen, dat wil zeggen, vreemdelingen met de juiste identiteitspapieren, verstrekt door goed functionerende staten.⁴⁵ Het structurele onvermogen van het Hof om de universaliteit van de mensenrechten te waarborgen gaat gepaard met een even hardnekkige onwil van de kant van de EU-lidstaten om een gezamenlijke Europese immigratiepolitiek te voeren. Wanneer bovendien geconstateerd moet worden dat de Europese natiestaten onderhevig zijn aan de eroderende krachten van de toenemende macht van 'Brussel', dan lijkt het niet overdreven om te spreken van een crisis van de natiestaat.

Kan deze crisis nog bezworen worden door de constitutionele monarchie? Dit instituut is immers in staat tot een effectieve en tot de verbeelding sprekende mix van esthetische en mimetische representatie van nationale eenheid. De Nederlandse monarchie en het huidige koningshuis slagen daar heel goed in. Zij paren de esthetisch rituele representatie van nationale identiteit in de vorm van Troonrede en Prinsjesdag aan de viering van mimetische eenheid op volksfeesten als Koninginnedag. En de majesteitelijke afstand van Beatrix staat naast de 'volkse' nabijheid van Maxima die, net als de Engelse *people's princess* Diana, maximale identificatiemogelijkheden biedt. Toch kan de crisis van de natiestaat niet op deze wijze bezworen worden omdat het ook en vooral gaat om een crisis van de politieke orde die verstrengeld is met de natiestaat, namelijk de representatieve democratie.

De politieke kern van de representatieve democratie bestaat uit verkiezingen waarbij de burgers hun vertegenwoordigers in het parlement kiezen. Volgens de visie van esthetische representatie moeten de gekozen vertegenwoordigers niet proberen spreekbuis te zijn van hun achterban. Integendeel, zij moeten zelf, zonder last of ruggespraak, inhoud geven aan hun bijdrage aan het politieke debat en de politieke besluitvorming.

Daarmee scheppen ze afstand tot hun kiezers en maken ze politiek zichtbaar als het zelfstandige domein van publiek debat waaraan burgers hun eigen bijdrage kunnen leveren. De praktijk van esthetische representatie die in Nederland gangbaar is, staat echter onder toenemende mimetische druk van het populisme. Een duidelijk teken van de toenemende invloed van de mimetische populistische politiek in de afgelopen tien jaar is de misduiding van de afstand tussen kiezer en gekozenen, oftewel de kloof tussen burger en overheid. Die verkeerde diagnose heeft geleid tot politici die hun kiezers napraten en die op allerlei manieren naar nabijheid met hun kiezers streven.

Dat het resultaat van dit streven voor de niet-populistische partijen averechts uitpakt, hoeft niet te verbazen. In een democratie ondermijnt een politiek van louter mimetische representatie uiteindelijk zichzelf. Een politieke representatie die het 'u vraagt, wij draaien' tot haar hoogste principe verheft, verliest elke zelfstandigheid en heft zichzelf op. De huidige mediamaatschappij versnelt dit proces waarschijnlijk nog, en vergroot het in ieder geval op pijnlijk karikaturale wijze uit. Van fanatiek 'twitterende' en 'hyvende' politici tot parlementaire debatten tussen Wilders en zijn tegenstanders die niet meer te onderscheiden zijn van *stand-up comedy* – mimetische politiek lijkt uit te monden in entertainment.

Politiek als entertainment vormt de zichtbare oppervlakte van het huidige populisme en onttrekt een veel minder opgemerkt aspect van mimetische politiek aan het gezicht. Het huidige populisme is voorafgegaan en voorbereid door de toenemende identificatie van politiek en het sociaaleconomische domein. Onder invloed van een neoliberale agenda hebben de twee paarse kabinetten in de periode 1994-2002 politiek gereduceerd tot het op de rails zetten en houden van BV Nederland. Zoals Arendt al in 1958 in *The Human Condition* be-toogde, berooft een politiek die onder het juk gebracht wordt van sociaaleconomische criteria als nut, efficiëntie en winstbejag zichzelf van haar inhoud. Nut en efficiëntie zijn gepaste criteria voor sociale instanties en administraties, maar als politieke principes hebben ze de paarse politici de terechte kwalificatie van technocraten opgeleverd. Wat winstbejag als politiek principe aanricht, behoeft na de crash van het casinokapitalisme geen commentaar meer. De neoliberale politiek was – en is, want in feite is de neoliberale agenda in

Nederland en elders nauwelijks aangepast – ook kortzichtig omdat er geen serieuze poging gedaan werd (of wordt) om te komen tot constructieve structurele aanpassingen aan de nieuwe economische, politieke en ecologische realiteit in de wereld. Het resultaat is, net als in de VS, een neerwaartse sociaaleconomische spiraal die gepaard gaat met een toenemende tweedeling tussen een kleine groep die steeds rijker wordt en grote groepen die hun bestedingsruimte zien slinken. Terwijl deze ontwikkeling steeds meer in het oog springt, maakt erkenning van en discussie over deze feiten plaats voor het bekende mechanisme van het aanwijzen van zondebokken. Waar Amerikaanse burgers elk initiatief van hun regering brandmerken als een socialistische aantasting van hun vrijheid, hebben we in Nederland last van veronderstelde Haagse elites, linkse kerken en onstuitbare islamisering.

Het oprukkend populisme is een probleem dat, in principe, het hoofd geboden zou kunnen worden door de esthetische representatie in ere te herstellen. Maar de esthetische representatie kan geen oplossing bieden voor de crisis van de representatieve democratie, omdat ze er deel van uitmaakt. De afbrokkelende natiestaat is een groot probleem voor de representatieve democratie om de simpele reden dat deze vorm van democratie alleen kan bestaan bij de gratie van een duidelijk afbakenbare *dèmos* die zich, middels verkiezingen, kan laten representeren door haar representanten. Onder invloed van mondiale migratiestromen en het vestigingsrecht van Europese burgers in alle EU-landen, bestaan de bevolkingen van de Europese natiestaten in toenemende mate uit een mix aan nationaliteiten. Zelfs al zou de harde assimilatiepolitiek die onder de noemer van 'inburgering' wordt opgelegd aan niet-westerse immigranten succesvol zijn, met het structurele probleem van de representatieve democratie heeft dit niets te maken. Het structurele probleem is ontstaan met het post- of transnationale project van de Europese Unie. De grote vraag is of een post- of transnationale representatieve democratie wel mogelijk is. Net als Machiel Karskens zijn wij van mening dat het idee van een politieke Europese *dèmos* een 'illusion from the past' is. In plaats van deze gevaarlijke illusie na te jagen, doen we er beter aan de representatieve democratie te vervangen door praktijken van 'participatory, deliberative citizenship'.⁴⁶

- 1 Zie voor zijn denkbeelden onder andere J. Vorstenbosch & W. Meijs, 'John Rawls,' in: H. Achterhuis. e.a., *Denkers van nu*, Diemen 2005, pp. 50-64.
- 2 Ankersmit, F., 'Politieke representatie. Betoog over de esthetische staat', in: H. Achterhuis, *De navel van de geschiedenis. Over interpretatie, representatie en historische realiteit*, Groningen 1990, pp. 266-291, aldaar p. 289.
- 3 Geciteerd uit: Ankersmit, F., *Macht door representatie. Exploratie III: politieke filosofie*, Kampen/Kapellen 1997, p. 13. In diezelfde brief wijst Burke een samenvallen van representant en gerepresenteerde af. Hij omschrijft een dergelijke mimetische representatie als: '[...] it ought to be the happiness and glory of a representative to live in the strictest union, the closest correspondence, and most unreserved communion with his constituents.' Ankersmit 1997, p. 12.
- 4 Zo waren in 1787 de antifederalisten over de Amerikaanse constitutie de mening toegeedaan dat 'the very term representative, implies that the person or body chosen for this purpose, should resemble those who appoint them - a representation of the people of America, if it be a true one, must be like the people... They are the sign - the people are the thing signified... It must then have been intended that those who are placed instead of the people, should possess their sentiments and feelings, and be governed by their interests, or in other words, should bear the strongest resemblance of those in whose room they are substituted.' Geciteerd uit Ankersmit 1997, p. 9.
- 5 Ankersmit 1997, p. 24.
- 6 Rawls, J., *Lectures on the history of political philosophy*, S. Freeman (red.), Harvard 2007, pp. 191-250.
- 7 Ankersmit 1997, p. 105.
- 8 Zo omschrijft Burke de mimetische representatie, waarvan we overigens weten dat hijzelf die onwenselijk vond.
- 9 Zie de middeleeuwse representatie, waarin de vorst geen onderdeel is van het volk, maar wel van het rijk waarover hij heerst. Ankersmit 1997, p. 274.
- 10 Hobbes, T., *Leviathan*, J. Plamenatz (red.), Glasgow 1747, p. 171.
- 11 Het is jammer dat de verwijzing die Machiel Karskens geeft naar zijn eigen commentaar op Foucaults lezing van Velazquez' schilderij niet in zijn literatuurlijst is terug te vinden. Zie Karskens, M., *Waarheid als methode 2*, Nijmegen 1986, p. 294, n.14 en p. 381.
- 12 Foucault, M., *De woorden en de dingen*, Biltoven 1973, p. 35.
- 13 Zie: Gadamer, H.-G., *Hermeneutik I. Wahrheit und Methode. Grundzüge einer Hermeneutik, Gesammelte Werke 1*, Tübingen 1985 (1e druk 1960); voortaan GW 1), p. 111. Gadamer stelt daar: 'Als die heen en weer beweging tot stand komt [wat in de interpretatie van Velazquez' schilderij gebeurt, auteurs] dan is de bemiddelingsfunctie tot stand gekomen.' Het kunstwerk is in Gadamer's visie een *Seinsvorgang* GW 1, p. 156. Zie ook Sallis, J., 'The hermeneutics of the artwork', in: G. Figal (red.), *Hans-Georg Gadamer. Wahrheit und Methode*, Berlin 2007, pp. 45-57, met name p. 50-51. Overigens onderscheidt Gadamer in zijn esthetische opvattingen zowel een mimetisch aspect als een performance-element. Dat komt volledig overeen met de hier geschetste werking van Velazquez' Las Meninas. Zie Sallis 2007, p. 53-54.
- 14 Foucault 1973, p. 26. Zie ook Rafart i Planas, C., *Picasso's Las Meninas*, Barcelona 2001, pp. 56-59.
- 15 Ankersmit ziet hier overigens wel de wortels liggen van de moderne democratie: Ankersmit 1997, p. 18.
- 16 Plamenatz, J., *Man and society I. A critical examination of some important social and political theories from Machiavelli to Marx*, Londen 1963, p. 111.
- 17 Plamenatz 1963, p. 94.
- 18 Plamenatz 1963, p. 111.
- 19 Plamenatz 1963, p. 113.
- 20 Plamenatz 1963, p. 99 en p. 107.
- 21 Plamenatz 1963, p. 114.
- 22 Plamenatz 1963, p. 102.
- 23 In zijn afscheidsrede heeft Ankersmit die spanning gedefinieerd als een tegenstelling tussen een electieve aristocratie, zoals hij de representatieve democratie noemt en een echte democratie, zoals Siéyès ten tijde van de Franse Revolutie die voorstelde, met een door het volk gekozen Tribunaat. Zie F. Ankersmit, *De representatieve democratie is een electieve aristocratie* (Groningen 12 april 2010), met name pp. 11-13.
- 24 Ankersmit 1990, p. 274.
- 25 Aerts, R., *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie*, Amsterdam 2009, p. 50.
- 26 Kantorowitz, E., *The king's two bodies. A study in mediaeval political theology*, Princeton 1997 (1e druk 1957).
- 27 Paus Alexander III formuleerde het onderscheid tussen het geheiligd instituut van de abt en de persoon die deze waardigheid zou gaan bekleden. Kantorowitz 1997, p. 385, pp. 409-411.

- 28 Osta, A.P.J. van, *De Europese monarchie in de negentiende eeuw. Het Britse en Duitse model*, Utrecht 1982, p. 11-12.
- 29 Terpstra, M., 'Het heilige lichaam', in: F. Geraedts & L. de Jong, *Ergo cogito II. Een nieuwe stijl van denken*, Groningen 1989, pp. 129-152.
- 30 Kantorowicz 1997, pp. 9-11, pp. 18-19. Zie voor een genderspecifieke invulling van dit concept, Grever, M., 'Meer dan zichzelf'. Politiek en sekse bij koningin Beatrix', in: C. Tamse (red.), *De stijl van Beatrix. De vrouw en het ambt*, Amsterdam 2005, pp. 73-96.
- 31 Bagehot, W., *The English Constitution*, London: Henry S. King & Co. 1872, p. 61. Oorspronkelijk gepubliceerd als een serie artikelen in de *Fortnightly Reviews* in 1866. Zie ook Homans, M., *Royal Representations. Queen Victoria and British Culture, 1837-1876*, Chicago/Londen: The University of Chicago Press 1998, pp. 106-107.
- 32 Bagehot 1872, p. 64. Cursivering auteurs.
- 33 Cannadine, D., 'Introduction: divine rites of kings', in: D. Cannadine & S. Price (red.), *Rituals of royalty. Power and ceremonial in traditional societies*, Cambridge 1987 (repr. 1992), p. 7.
- 34 Plunkett, J., *Queen Victoria. First Media Monarch*, Oxford: Oxford University Press 2003, p. 7-8.
- 35 Plunkett 2003, p. 36.
- 36 Booth, A., 'Illustrious Company: Victoria Among Other Women in Anglo-American Role Model Anthologies', in: M. Homans & A. Munich (red.), *Remaking Queen Victoria*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, pp. 59-78.
- 37 Velde, H. te, 'Het "roer van staat" in "zwakke vrouwenhanden". Emma en het imago van Oranje', in: C. Tamse (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voorgedij*, Baarn 1990, pp. 169-195, aldaar pp. 179-181.
- 38 Piebenga, A.C., 'Us keninginnen yn'e pronk', in: D. Verhoeven e.a., *Klederdracht en kleedgedrag*, pp. 83-92, aldaar p. 85.
- 39 Grever, M., 'Staging modern monarchs. Royalty at the world exhibitions of 1851 and 1867', in: J. Deploige & G. Deneckere (red.), *Mystifying the monarch. Studies on discourse, power and history*, Amsterdam 2006, pp. 161-180.
- 40 Zie Schenk, M.G. & M. van Herk, *Juliana, vorstin naast de rode loper*, Amsterdam/Brussel 1980.
- 41 Ankersmit 1990, p. 285.
- 42 Voor een interessante analyse van nationalisme als politieke strategie, zie Karskens, M., 'Nationalism as Political Strategy contrary to Civil Society', in: G. Steunebrink & E. van der Zweerde (red.), *Civil Society, religion, and the nation. Modernization in intercultural context: Russia, Japan, Turkey*, Amsterdam 2004, pp. 259-272.
- 43 Zie Arendt, H., *The Origins of Totalitarianism*, Deel II, hoofdstuk V, New York: Harcourt Brace 1968.
- 44 Voor een overtuigende arendtiaanse analyse van het politieke lot van de huidige stateloze of illegale vreemdeling, zie de dissertatie van Borren, M., *Amor Mundi: Hannah Arendt's political phenomenology of world*, Amsterdam 2010.
- 45 Zie ook Karskens, M., 'The Political Frontiers of Europe as a Civil Society', in: *Limes 1* (2) 2008, pp. 186-197, met name p. 190.
- 46 Ibidem, p. 186.